

ANALYSIS OF MANUSCRIPT COPIES AND MODERN EDITIONS OF THE WORK “AL-KIFOYA FI SHARHI-L-HIDOYA”

Ilhomjon Gofurov

Base doctoral student

International Islamic Academy of Uzbekistan

Uzbekistan, Tashkent

ABOUT ARTICLE

Key words: source, faqih, mant, copy, suls letter, khashiya, seal, vakf, page.

Received: 20.12.24

Accepted: 22.12.24

Published: 24.12.24

Abstract: This article will talk about manuscript copies and modern editions of the work "commentary of al suffi Fi L Hidoya", which belongs to the pen of the 14th-century Hanafi scholar Jalaliddin Khwarazmi. It contains six copies of several libraries of the world, as well as two copies of which are kept in the main fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. The article also covers contemporary editions of the work. In particular, the work "Al suffi Fi review L Hidoya" has been published three times until today, the last of which was published in 2019 in eight volumes in the printing house "doru l Kutubi l ilmiya", located in Beirut, Lebanon, and in this edition it was given detailed information about which manuscript copies are relied on, the order of the topics in it.

“АЛ-КИФОЯ ФИ ШАРҲИ-Л-ҲИДОЯ” АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ НАШРЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Илҳомжон Гофуров

таянч докторант

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Ўзбекистон, Тошкент

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Манба, фақиҳ, мант, нусха, сулс хати, хошия, муҳр, вақф, саҳифа.

Аннотация: Ушбу мақолада XIV асрда яшаб ўтган ханафий олим Жалолиддин Хоразмийнинг қаламига мансуб “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарининг қўлёзма нусхалари ва замонавий

нашрлари ҳақида сўз боради. Унда дунёнинг бир неча кутубхоналари сақланаётган олти нусхаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти асосий фондида сақланаётган иккита нусхалари ўзаро қиёсий таҳтил этилган.

Шунингдек, мақолада асарнинг замонавий нашрлари ҳақида ҳам сўз юритилган. Жумладан, “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари бугунги кунимизгача уч марта нашр қилинган, уларнинг охириги 2019 йилда Ливаннинг Байрут шаҳрида жойлашган “Дору-л-кутуби-л-илмия” матбаасида саккиз жилди қилиб нашр этилгани ва мазкур нашрда қайси қўлёзма нусхаларга таянилгани, ундаги мавзулар тартиби ҳақида батафсил маълумотлар бериб ўтилган.

АНАЛИЗ РУКОПИСНЫХ КОПИЙ И СОВРЕМЕННЫХ ИЗДАНИЙ РАБОТЫ “АЛ-КИФОЯ ФИ ШАРХИ-Л-ХИДОЯ”

Илхомжон Гофуров

Докторант

Международной исламской академии Узбекистана

Узбекистан, Ташкент

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: источник, факих, мант, копия, письмо сулса, хашия, печать, вакф, страница.

Аннотация: В этой статье речь пойдет о рукописных копиях и современных изданиях труда “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя”, который принадлежит перу ханафитского ученого XIV века Джалалиддина Хорезми. Он содержит шесть экземпляров из нескольких библиотек мира, а также два экземпляра, которые хранятся в основном фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. В статье также рассматриваются современные издания этого произведения. В частности, труд “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” до сегодняшнего дня издавался трижды, последний из которых был опубликован в 2019 году в восьми томах в типографии “Дору-л-кутуби-л-илмия”, расположенной в Бейруте, Ливан, и в этом издании была дана подробная информация о на какие экземпляры рукописи можно положиться, в каком порядке в ней расположены темы.

КИРИШ

Мовароуннахрлик[1] фақиҳ олимлар тарафидан ёзиб қолдирган илмий мерослар Ислом динининг ривожланишида беқиёс ҳисса қўшган. Жумладан, Жалолиддин Хоразмийнинг “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари имом Марғинонийнинг “Ҳидоя” китобига ёзилган аввалги шарҳлардан бўлгани учун ҳам, кейинги уламолар “Ҳидоя” асарини тушуниш, уни шарҳлаш ва бундан бошқа мақсадларда “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя”дан жуда кўплаб ўринларда фойдаланганини кузатиш мумкин. Мазкур асар ёзилганидан бошлаб ҳозирги кунгача ҳанафий мазҳаб масалаларини тушунишда, айниқса, “Ҳидоя” китобида учрайдиган мушкил ибораларни англашда муҳим манба бўлиб келмоқда.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарнинг бир неча нусхалари юртимиз ва хориждаги бир қанча кутубхоналарда сақланиб келинмоқда. Араб-ислом қўлёзмалар мероси мазкур асарнинг 20 дан ортиқ нусхалари мавжуд эканлигини айтиб ўтган. Унинг қўлёзма нусхалари турли даврлар ва минтақаларда ёзилгани боис уларнинг бир-бирига мувофиқ ёки фарқли жиҳатларини ўрганиш муҳимлиги жиҳатидан ҳам уларни манбашунослик таҳлил ва тавсифи муҳим аҳамият касб этади. Қуйида асарнинг саккизта нусхасининг манбашунослик таҳлили ёритиб ўтилади:

Биринчиси нусха[2]. Ушбу қўлёзма ЎзР ФА ШИ Асосий фондида 5246 рақам билан сақланмоқда. Мазкур қўлёзма 771/1370 йили Нур ибн Малик ал-Ислом томонидан кўчирилгани айтилган бўлса-да, қаерда кўчирилгани ҳақида маълумот берилмаган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, айтилган мана шу қўлёзма, Жалолиддин Хоразмий (ваф. 767/1366) яшаган даврга яқинлигини ҳисобга олганда, аввалги ёзилган нусхалардан бири бўлиш эҳтимоли юқори. Чунки мазкур нусха Жалолиддин Хоразмийнинг вафотидан тўрт йил ўтганидан сўнг кўчирилган.

Асар 362 варақдан иборат бўлиб, аввалги уч саҳифасидан мундарижа ўрин олган. Сўнггра муаллиф Ҳидоя асарида берилган муқаддимани уч саҳифада изоҳлаб ўтган. Ана ундан сўнг китобнинг асосий қисми, яъни таҳорат китоби билан бошланган. Бу қўлёзма таҳорат китобидан бошланиб, вақф китоби билан ниҳояланган. Асар жуда яхши ҳолатда сақланган, дейиш унчалик ҳам ўзини оқламайди. Чунки, асар саҳифаларининг деярли ҳар бир бетиде ҳошия қисми ўз рангини йўқотган.

Асардаги саҳифалар ўлчами 16x28 см.ни ташкил этиб, ҳар бир саҳифа 31 қаторни ўз ичига олади. Матн сулс хатида ёзилган. Шарҳлашни бошлашдаги قوله [қовлухуу][3] (унинг сўзи) калимаси қизил рангда берилган. Замонавий нашрларнинг акси ўлароқ, бир китобдан бошқа китобга ўтишда алоҳида саҳифадан бошланмаган. Балки унинг ўрнига янги китоб бошлаётганини билдириш ва бир-биридан ажралиб туришини таъминлаш мақсадида, ўша

мавзу қалин ёзув услубида берилган. Ҳар бир китобнинг ичида келадиган боб ва фасллар ҳам худди шу қалин ёзув шаклида битилган. Айрим саҳифалар хошиясида асарда келган маъноларни янада изоҳлаш мақсадида, турлича масалалар келтирилганини кўриш мумкин. Бундан ташқари баъзи бир сўзларнинг тепасига иккита қизил чизиқ билан белги қўйилганини кўриш мумкин.

Асар муқоваси қалин картондан ишланган бўлиб, у қора ва тўқ сариқ рангларга бўялган, ҳамда бир неча тамғалар билан безак берилган.

Асар боши:

الحمد لله الذي أسس على قواعد الكتاب والسنة مباني الدين والإسلام، وشيد بالبراهين الواضحة والحجج القاطعة أركان الشرع والأحكام، وبعث إلى عباده رسلاً وأنبياء عليهم السلام للهداية والإرشاد، وأخلفهم علماء في إظهار شعائر الملة وإطفاء نائرة الزيغ والإلحاد، يستفرون جهودهم في إعلاء كلمة الله تعالى ورفع منار الدين ويستنفذون وسعهم في إحياء سنة سيد الأولين والآخرين والأنبياء والمرسلين، (محمد صلى الله عليه وعلى عترته وخلفائه الراشدين، وصحابته ومن تابعهم إلى يوم الدين وسلم عليهم أجمعين تسليمًا كثيرًا)

Таржимаси: Дин ва Ислом асосларини Китоб ва суннат қоидалари асосида барпо этган, шариат арконлари ва ҳукмларини очиқ-ойдин ва қатъий далиллар билан кўтарган, инсонларни тўғри йўлга бошлаши учун расул ва набийларни юборган, диннинг шиорларини изҳор этишда ва тарқоқлик ҳамда даҳрийлик оловини ўчиришда расуллардан уламоларни ўринбосар қилган Аллоҳга ҳамд бўлсин. Улар бор кучларини Аллоҳ таолонинг сўзини олий қилишга, дин маёқларини юқори кўтаришга бахшида этган ва аввалги-охиргилар, набийлар ва расуллар саййиди Муҳаммад (с.а.в.)нинг суннатини тириштиришга бор кучларини сарф этганлар. У зотнинг аҳли байтига, ҳулофои рошидинларга, саҳобларга ва ва қиёмат кунигача уларга эргашганларнинг барчаларига Аллоҳ таолонинг саловоту саломлари бўлсин...”[4].

Асар охири:

تم انتساخ الدفتر لأول من كتاب لطيف بيان متن ... المسمى بالكفاية في شرح الهداية وهو من مصنفات الشيخ والسيد علم الهدى علامة الورى مجمع الخصال منبع النوال معدن العلم والفتوى موضع الحلم والتقوى ... مطلب الرجال محط الرجال مباهى للأمام واللبابى ... اساس المعانى مولانا جلال الحق والدين سقى الله ثراه وجعل الجنة مثواه أمين رب العالمين على يد العبد الضعيف النحيف الراجى رحمة ربه اللطيف نور بن الأسلام رزقه الله علما نافعا ... من سنة احدى و سبعين و سبع مائة اللهم اغفر من قرأ و لمن نظر أمين

Таржимаси:

Шайх, саййид, даҳо, аллома, барча хислатлар жамланган инъом манбайи, илм ва фатво, оқил ва тақво макони, инсонлар талаб қиладиган (зот) ... мавлойимиз жалолул ҳаққ вад-дин (жалолиддин Хоразмий)нинг тасниф қилган асарларидан бири бўлмиш “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” матнидан нусха кўчириш иши, латиф Роббисининг раҳматидан умидвор заиф банда Нур ибн ал-Ислом тарафидан (Аллоҳ уни манфаатли илм билан

ризклантирсин) 771 йилда тамомига етказилди. Эй Аллоҳим, уни ўқиган ва унга назар солган инсонларни мағфират қил. Омин.

Иккинчи нусха[5]. Ушбу қўлёзма ЎзР ФА ШИ Асосий фондида 9408 рақам билан сақланмоқда. Қўлёзманинг қачон ва ким тарафидан қўчирилгани маълум эмас.

Асарнинг бошида у ҳақида қўйидаги маънода маълумотлар ёзилган: Бу араб тилида ёзилган Кифоя номли шариат қонуни устида ёзилган китобдир. Ким томонидан ва қерда ёзилгани номаълум бўлиб, 1875 йилда Худоёрхон томонидан қандайдир диний муассасага вақф қилингани асарнинг 88 бетига босилган муҳрдан маълум бўлиб турибди. Бундан ташқари яна бешта муҳр босилган бўлиб, унда “Хўжа бузрук хўжа қози”, деган хат бор. Китоб муқоваси ички ўнг тараф юқори қисмига “Ушбу китоб мулла Азизхон Маҳзунники”, деб ёзиб қўйилган[6].

ЎзР ФА ШИдаги мазкур нусха ўрганиб қўрилганда, Худоёрхон тарафидан вақф қилинганини билдирувчи муҳр бир неча бетларга босилганлиги аниқланди.

Асар жами 726 саҳифадан иборат бўлиб, савдо китобидан бошланган ва хунаса китоби билаган яқунланган. Унда мундарижа берилмаган. Саҳифалар ўлчами 18x28 см.ни ташкил этиб, ҳар бир саҳифа 31 қаторни ўз ичига олади.

Бундан олдинги нусха каби шарҳлашни бошлашдаги قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) калимаси қизил рангда берилган ҳамда қолган белгилар ҳам юқоридаги нусханинг белгиси билан бир хил. Бироқ, икки нусхадаги муҳрлар бир-биридан фарқ қилади. Бундан ташқари, мана шу нусха биринчи нусхага қараганда яхши сақланганини кўриш мумкин.

Учинчи нусха. Туркиянинг Истанбул шаҳрида жойлашган “Файзуллоҳ Афанди” кутубхонасида “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-хидоя” асарининг 647 саҳифадан иборат икки жилди нусхаси сақланади. Биринчи жузи 874 рақам билан, иккинчи жузи эса 875 рақам остида қайд этилган.

Биринчи жузи 328 саҳифадан иборат бўлиб, саҳифалар ўлчами 17,5x27,5 см.ни ташкил этади. Хат тури насх хатида бўлиб, очиқ-ойдин равшан қилиб ёзилган. Рангига келадиган бўлсак, сарлавҳалар, яъни китоб, боб ва фасл сўзлари ҳамда шарҳлашни бошлашдаги قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) калималари қизил рангда, қолган қисми қора рангда берилган. Бир саҳифадаги сатрлар сони 31 ададни, бир қатордаги сўзлари сони эса ўртача 15 калимани ташкил қилади.

Иккинчи жилди эса 312 саҳифадан ташкил топган. Варақлар ўлчами биринчи жилди билан бир хил, яъни 17,5x27,5 см ташкил этади. Бундан кўриниб турибдики, ҳар икки жилднинг ўлчами ҳам нусха қўчиришда фойдаланадиган одатий ўлчамдан катта ҳисобланади. Иккинчи жилднинг хат тури номаълум. Кўп сўзларда нукталар қўйилмаслиги учрайди Ранги эса биринчи жуздан бошқачароқ ҳолда танланган. Яъни китобнинг бошидан

охиригача барча жумлалар қора рангда ёзилган. Фақат сарлавҳа ва шарҳлашни бошлашдаги قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) жумлалари қалин ҳарфлар билан ёзилган. Бир варақдаги сатрлар сони 30 тани, сўзлар сони эса ўртача 16 тани ташкил қилади. Мазкур нусхани қоғозга тушириш ҳижрий 799 йил 11 ражаб ойининг чоршанба куни пешин вақтида тугаллангани айтиб ўтилган. Нусха кўчирувчининг исми китобнинг аввалида Низомиддин Марғинович деб келтирилган бўлса, нусханинг охирида Ҳисомиддин ибн Муҳаммад ибн Низомиддин Марғинович деб айtilган.

Бу нусханинг ҳар икки жилди аввалида боблар мундарижаси ўрин олган. Ҳар икки жилднинг охирида Қуйидаги жумлалар учрайди: “Бу асар Шайхулислом шайх Файзуллоҳ Афандининг (Аллоҳ кишини ва ота-онасини мағфират қилсин) Қўстантинийя (Константинополь)да ҳижрий 1113 йили ўзи қурган мадрасадан бошқа жойга олиб чиқмаслик шарт билан вақф қилингандир”.

Иккинчи жилдда қуйидаги гаплар ёзилган: “Менга Аллоҳ таолонинг ўзи кифоя қилади. “Ҳидоя” китобининг шарҳларидан бири саналган бу “ал-Кифоя” асарини, Аллоҳнинг инояти ва лутфи ила ҳижрий 1016 йили Шаввол ойининг охирида, “Султон Сулаймонхон” ва “Мурод Султон” мадрасаси мударриси, Усмонийлар салтанати муфтиси Мустафо ибн Сайфуллоҳдан сотиб олдим”.

“Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарининг мазкур нусхаси бошқа нусхаларга қараганда анча мукамал ҳисобланади. Чунки бу нусхада асар бошидан охиригача хат ёзуви тиниқ ва аниқ-аниқ қилиб ёзилган. Сўзларнинг тушиб қолиши бошқа нусхаларга қараганда камроқ. Турли рамзлар ва қисқартмалардан холи эканлиги боис ҳам, мана шу нусха муаллифнинг нусхасига яқинроқ ҳисобланади.

Мазкур нусханинг охиридаги сўзлар биринчи нусханинг сўзларидан фарқ қилади. Мана шу турличаликнинг ўзи ҳам икки нусханинг котиблари бошқа-бошқа эканлигини билдиради.

Асар охири:

وقع الفراغ بحمد الله من تسويده وقت الظهر من يوم الثلاثاء الحادى عشر من شهر الله الاصم رجب المنتظم فى سنة تسعة وتسعين و سبع مائة على يد العبد الضعيف النحيف الراجى من رحمة ربه اللطيف حسام بن محمد بن نظام الدين المرغانى غفر الله له و لوالديه و لجميع...

Таржимаси:

Аллоҳга ҳамд бўлсин. Уни (ал-Кифоя фи шарҳил ҳидоя асарини) нусхасини кўчириш, етти юз тўқсон тўққизинчи йил, Аллоҳнинг ойларида бири бўлган Ражаб (ойи)нинг ўн биринчи (сешанба) куни пешин вақтида, Латиф Раббисидан умидвор ожиз банда, Ҳисом ибн Муҳаммад ибн Низомиддин Марғиновичнинг қўлида ниҳоясига етди. Аллоҳ уни, ота-онасини ва барча (мусулмонларни) мағфират қилсин[7].

Тўртинчи нусха. Туркиянинг Истанбул шаҳрида жойлашган “Сулаймония” кутубхонасида “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя” асарининг икки жилди яна бир нусхаси 550 рақам остида сақланади. Икки жилднинг умумий саҳифлар сони 721 varaқни ташкил этади.

Биринчи жузи 448 varaқдан иборат бўлиб, саҳифалар ўлчами 16,5x25,5 см.ни ташкил этади. Бир саҳифадаги сатрлар сони 21 ададни, бир қатордаги сўзлари сони эса ўртача 11 тадан бошлаб 18 тагача этади. Сарлавҳадан бошқа жойлари қора рангда, قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) калималари қизил рангда.

Нусха кўчирувчиси Абдуллоҳ шайх Муҳаммад ибн Ҳож Али исмли шахс бўлиб, уни Муҳаммад ибн Ҳасан Исмоил исмли инсон учун кўчирганлиги таъкидланган. Бу нусха ҳижрий 837, меълодий 1433 йили, 29 Робиъулаввалнинг чошгоҳ вақтида тугаллангани айтилган. Асар хошиясида енгил таълиқот ва тушунтиришлар учрайди. Устки қисмига тилло суви юритилган Усманий жилдлардан ясалган. Биринчи жилд таҳорат китобидан бошлаб вақф китоби тугагунича давом этади. Унинг устига: “Асар Исҳоқ ибн Аҳмаднинг мулки”, деб ёзилган.

Мазкур нусханинг иккинчи жилди 273 саҳифадан иборат. У икки хил, яъни эски 448 ва янги 551 рақам остида сақланади. Ундаги саҳифалар ўлчами 18,2x27,5 см.ни ташкил қилади. Бир саҳифадаги қаторлар сони 28 тани, сўзлар сони эса 13 тадан бошлаб 21 тагача калималарни ўз ичига олади. Бундан кўришиб турибдики, мазкур нусханинг биринчи ва иккинчи жузи бир-биридан ҳажми анчагина фарқланади. Биринчи жузнинг саҳифалари кўпроқ бўлса, иккинчи жузнинг ўлчами каттароқ ҳисобланади.

Иккинчи жилднинг ранги биринчи жилд каби сарлавҳалардан бошқаси қора рангда, قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) калималари қизил рангда берилган. Бу жилднинг кўчирувчиси ҳам Абдуллоҳ шайх Муҳаммад ибн Ҳож Али бўлиб, уни Муҳаммад ибн Ҳасан Исмоил учун кўчирган.

Иккинчи жилднинг ёзилиш тарҳи ҳижрий 857, меълодий 1453 йилга тўғри келади.

Мазкур асар юқоридаги нусха билан бир хил ҳамду санолар билан бошланган. Бироқ китоб сўнгида бундан олдинги нусхаларда мавжуд бўлмаган жумла бор. Унда шундай дейилган:

وقع الفراغ من تحريره بعون الله و حسن توفيقه

Таржимаси:

Унинг таҳрири Аллоҳнинг ёрдами ва гўзал муваффақияти билан якунланди[8].

Бешинчи нусха. “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарининг яна бир нусхаси Туркиянинг Истанбул шаҳрида жойлашган “Отиф Афанди” кутубхонасида 550 рақам остида қайд қилинган. Бу нусха юқоридаги икки нусхадан фарқли ўлароқ битта жилдга

кўчирилган бўлиб, 519 varaқдан ташкил топган. Саҳифалар ўлчами 16,5x26,5 см.ни ташкил этади. Бир саҳифада 29 қатор жойлашган, сўзлар сони 18-19 тадан иборат.

Асарнинг ранги сарлавҳалардан бошқаси қора рангда, قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) калималари эса қизил рангда берилган. Бу нусхани Абдурахим ибн Али Шох Абдурашид Маҳдий исмли шахс кўчирган. Нусханинг ёзилиш тарихи ҳижрий 837, меълодий 1433 йилга тўғри келади.

Асар ҳақида қисқача маълумот: бу нусхада бошқа нусхаларга қараганда сўз ва жумлалар тушиб қолиши кўп учрайди. Хошиясида оз-оз таълиқот ва тушунтиришлар мавжуд. Китобнинг аввалида рақамли мундарижаси мавжуд. Муқоваси пишиқ қилиб ишланган.

Бу нусханинг бошланишини ҳам аввалгилари бир бир хил. Аммо тугашида нусха кўчирувчининг сўзлари билан якунланиб, иккита муҳр босилганини кўриш мумкин.

Асар охири:

تم الفراغ من إتمام كتابة الدفتر الثانى فى الكفاية فى شرح الهداية النعماء على يد أضعف عباد الله حرما و أقواهم جرما الفقير الى الله الغني عبد الرحيم بن علي بن عبد الرشيد المهدي... وفى زمرة الصالحين بعثه... وغفر له ما تقدم وما تأخر من ذى فى ليلة الخميس سنة عشر ليلة حلت من محرم الحرام الواقع فى حج سبع و ثلاثين وثمانمئة بالمدرسة الانصارية... وهو الميسر للامال والموفق لاحسان خواتيم الأعمال والصلاة والسلام... على خير أنبيائه... محمد وعلى آله المحسنين و اصحابه المحسنين الهداة الراشدين

Таржимаси:

“Ал-Ҳидоя” китобининг шарҳи “ал-Кифоя” асарини иккинчи марта ёзиш иши, Аллоҳнинг бандалари ичида ҳурмати энг заифи ва гуноҳқори, Ғаний Аллоҳга фақир банда Абдурраҳим ибн Али ибн Абдуррашид ал-Маҳдийнинг қўлида, (Аллоҳ уни солих бандалари жамоасида тирилтирсин... ва барча гуноҳларини мағфират қилсин) 837 (саккиз юз ўттиз еттинчи) йил ўнинчи муҳаррам ойининг пайшанба кунида “ал-Ансорийя” мадрасида тамомига етказилди... Аллоҳ умидларга етказувчи, чиройли амаллар хотимасига муваффақ қилгувчи Зотдир. Саловату саломла пайғамбарларнинг энг яхшиси Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)га, рушди ҳидоят соҳиблари аҳли байти ва саҳобалрига бўлсин[9].

Олтинчи нусха. Истанбулда жойлашган “Роғиб Пошшо” кутубхонасида 558 рақам остида сақланади. Бу нусханинг фақат биринчи жузи мавжуд.

Еттинчи нусха. Суриядаги “ал-Асад” кутубхонасида “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя” асарининг икки жилди яна бир нусхаси сақланади. Биринчи жузи 61953 рақам остида сақланса, иккинчи жузи 62134 рақам билан қайд этилган. Бу нусха насх хатида жуда чиройли қилиб таълиф этилган. Биринчи жуз 356 varaқ, яъни 712 саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифа 24 қаторни, ҳар бир қатор эса тахминан 18 сўзни ўз ичига олади.

Асарнинг биринчи жилди китобнинг аввалидан, яъни таҳорат китобидан бошлаб, вақф китобининг тугагунича давом этган.

Нусханинг иккинчи жилди 222 ыарак, 444 саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифада 25 сатр мавжуд. Бу иккинчи жилдда ҳам биринчи жилдга ҳамоҳанг равишда, ҳар бир қатор тахминан 18 та сўздан ташкил топган.

Асарнинг иккинчи жилди “савдо” китобидан бошланиб китоб охиригача, яъни хунаса китоби билан ниҳояланган.

Бу нусханинг кўчирувчиси номаълум.

Саккизинчи нусха. “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарининг яна бир нусхаси Туркиядаги “Валиюддин Афанди” кутубхонасида 1311 рақам остида қайд қилинган. Бу нусханинг фақат бир мужалладигина мавжуд. Хат турига келинадиган бўлса, форсий хат турларининг энг чиройиларидан бири настаълиқ хат турида битилган. Нусха 378 саҳифадан иборат. Бир саҳифада 23 қатор жойлашган, сўзлар сони тахминан 17 тадан иборат. Асар таҳорат китобидан бошланиб вақф китобининг тугагунича давом этган.

“Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари бугунги кунгача уч бор бор нашр этилган. Улар:

Биринчиси, ҳижрий 1247 мелодий 1832 йили Калкуттада “ал-Ҳидоя маъа шарҳиҳа ал-Кифоя” номи остида тошбосма қилиб катта-катта тўрт жилди ҳолатда нашр этилган. Бу нусхани Мавлавий Абдулмажид роҳимаҳуллоҳ тўғрилаб чиққани таъкидланган.

Иккинчиси, ҳижрий 1319 мелодий 1901 йилда Мисрдаги “Маймания” матбаасида нашр этилган. Бу нашр “Ҳидоя” асарига шарҳ китоблар саналган Ибн Ҳумомнинг “Фатҳу-л-қадир” ва Бобартийнинг “ал-Иноя” асарлари билан бирга кўшиб тўққиз жилддан иборат шаклда босилган. Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Зухрий ал-Ғимровий роҳматуллоҳи алайҳ.

Учинчиси, энг охириги нашр ҳижрий 1441 мелодий 2019 йилда Ливаннинг Байрут шаҳрида жойлашган “Дору-л-кутуби-л-илмия” матбаасида саккиз жилди қилиб нашр этилган.

Мазкур нашр Муҳаммад Аҳмад Ҳаққоний томонидан иккита қўлёзма нусхалардан: яъни Суриядаги “ал-Асад” кутубхонасида сақланадиган икки мужалладли “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарининг нусхаси ва Туркиядаги “Файзуллоҳ Афанди” кутубхонасида сақланадиган икки жузли нусхаларни бир-бирига солиштириб таҳқиқ қилинган, матнлари тўғриланган, зарур жойларга таълиқлар чиқарилган ва шундан сўнгра нашр этилган.

Мазкур нашрнинг биринчи жилди 590 саҳифадан иборат бўлиб, китобнинг аввалида таҳқиқ қилувчининг муқаддимаси келтирилган. Унда Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ҳанафий фикҳида ёзилган энг сара асарлардан экани, шу боис Марғинонийдан кейин яшаб ижод қилган уламолар уни шарҳлашга кўп этибор қаратгани,

ана ўша шарҳларнинг ичида Жалолиддин Хоразмийнинг қаламига мансуб “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари ўзига хослиги ва малол бериб юборадиган даражада чўзиб юболирмагани ёки аксинча, маъноларни тушунишда қийинчилик туғдиради даражада қискартиб юбормгани билан “Ҳидоя”га ёзилган бошқа шарҳлардан ажралиб туришини таъкидланган[10].

Шундан сўнг биринчи жузнинг бешинчи саҳифасида, имом Марғинонийнинг ҳаёти ва ижодига қисқача тўхталиб ўтилган. Кейин олтинчи саҳифадан бошлаб Жалолидинн Хоразмийнинг ҳаёти ҳақида ҳам қисқа, лекин жуда керакли маълумотларни бериб ўтилган. Ана ундан кейин бу нашрда қилинган ишлар айтиб ўтилган. Ва муқаддима охирида бу нашрга асос қилиб олинган икки қўлёзма нусхалардан наъмуналар бериб ўтилган.

Мазкур нашрнинг биринчи жузи таҳорат ва намоз китобларини ўз ичига олган. Иккинчи жуз закот китобидан бошланиб никоҳ китоби билан якунланади, яъни бу жуз тўрт китобни: закот, рўза, ҳаж ва никоҳ китобларини ўз ичига олади. Учинчи жуз разоъат (эмизиш) китобидан бошланиб, талоқ, қул озод қилиш ва қасамлар китобларини ўз ичида қамраган ва китоб ҳажми 552 саҳифани ташкил этади. Тўртинчи жуз ҳадлар китобидан бошланади ва ўғирлик, сияр, лақит (ташландиқ бола), луқата (топиб олинган нарса), қочиб кетган қул, йўқолган одам, ширкат, вақф ва савдо китобларини ўз ичига олган. Бироқ савдо китоби охирига етмасдан хиёри айб билан тугалланган. Бу жилд 549 саҳифадан ташкил топган. Бешинчи жуз савдо китобининг “Фосид савдо” бўлимидан бошланган ва етти китобни ўзида қамраган. Улар: савдо китобининг қолган қисми, сарф (пул-айрибошлаш), кафолат, ҳавола, қозининг одоблари, гувоҳлик ва ваколат китобларидан ташкил топган. Олтинчи жуз “даъво” китобидан бошланади. Бу жузда даъво, иқрор, сулҳ, музораба, вадиъа, орийат, ҳиба, ижара, мукотаб ва валийлик китобларини ўз ичига қамраган. Еттинчи жуз икроҳ китобидан бошланиб, сойд (ов) китобида тугайди. Бу жузда икроҳ, ҳажр (тасарруфдан тўсилиш), маъзун, ғасб, шуфъа, қисмат, музораа, мусоқот, забоиҳ (сўйиндилар), узҳия (курбонлик), кароҳият, ихяул мавот (қўруқ ерларни ўзлаштириш), ашриба, сойд (ов) китоблари бор. Саккизинчи жуз раҳн (гаров) китобидан бошланади, ундан сўнг жинойтлар, диялар (хун), оқилалар, васиятлар ва хунаса китоби билан якунланади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Жалолиддин Хоразмийнинг “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари имом Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарини тушунишда бирламчи манбалардан саналгани боис, Ислом уламолари тарафидан мазкур асардан нусха кўчириш ва уни ислом оламининг турли чеккаларига тарқалганини кузатиш мумкин. Айниқса, Усмонли турклар салтанатида ҳанафий мазҳаби амалда бўлгани учун ҳам, фикҳ илми айна

ханафий мазҳабида ўрганилган. Бу эса ўз-ўзидан ханафий мазҳабида ёзилган асарларнинг нусхаларини кўчириш ва кейинчалик уларни қайта-қайта нашр этишни талаб этган. Бу гапимизга юқорида санаб ўтилган нусхаларнинг аксари Туркия кутубхоналарида сақлангани ҳам исбот бўла олади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Mukhamedov, N., & Turambetov, N. (2023). HUMANISTIC IDEAS: KINDNESS, GENEROSITY, AND TOLERANCE IN THE WORK OF MAVERANNHAR SCIENTISTS. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), 8(12), 322-325.
2. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Т.: ЎзРФАШИ Асосий фонди. – Қўлёзма. - № 5246.
3. Бу Жалололиддин Хоразмийнинг “Ҳидоя” асарини шарҳлашдаги услуби бўлиб, Марғиновийнинг асарида изохлаш лозим бўлган жойларни قوله [қовлухуу] (унинг сўзи) деб, сўнгра уни шарҳлашга ўтади.
4. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Т.: ЎзРФАШИ Асосий фонди. – Қўлёзма. - № 5246. – Б. 3.
5. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Т.: ЎзРФАШИ Асосий фонди. – Қўлёзма. - № 9408.
6. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Т.: ЎзРФАШИ Асосий фонди. – Қўлёзма. - № 9408.
7. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Туркия. Истанбул: Файзуллоҳ Афанди кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 874-875.
8. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Туркия. Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 550.
9. Жалололиддин Хоразмий. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя. – Туркия. Истанбул: Отиф Афанди кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 550..
10. Муҳаммад Аҳмад Ҳаққоний. “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-кифоя”. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2019. – Б. 4.